

# MONARHIA HABSBURGICĂ

(1848-1918)

---

Volumul IV

Problema confesională

Ediție în limba română coordonată și îngrijită de Rudolf Gräf

Traducere de Mircea-Gheorghe Abrudan,  
Ioana Florea și Loránd Mádly

ACADEMIA ROMÂNĂ  
Centrul de Studii Transilvane  
POLIROM  
2022

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Volumul cuprinde o selecție de texte din seria DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848-1918, editori Adam Wandruszka și Peter Urbanitsch.

Vol. IV: *Die Konfessionen* (1995)

Copyright © Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973-1987

All rights reserved.

© 2022 by Editura POLIROM și Academia Română, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Gyula Benczúr (1844-1920), *Împăratul Franz Joseph I* (1896)

[www.centruldestudiitransilvane.ro](http://www.centruldestudiitransilvane.ro)

Centrul de Studii Transilvane

Cluj-Napoca, Str. Mihail Kogălniceanu nr. 12-14, et. 5

[www.polirom.ro](http://www.polirom.ro)

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700505

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

*Monarhia Habsburgică: (1848-1918)* / coord. și îngrijirea ed. românești de Rudolf Gräf. – Cluj-Napoca: Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane; Iași: Polirom, 2020-6 vol.

ISBN 978-973-46-8316-1

Vol. 4: *Problema confesională* / trad. de Mircea-Gheorghe Abrudan, Ioana Florea și Loránd Mádly. – Cluj-Napoca: Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane; Iași: Polirom, 2022. – Conține bibliografie. –

ISBN 978-606-038-023-8. – ISBN 978-973-46-8834-0

I. Gräf, Rudolf (coord.; ed.)

II. Abrudan, Mircea-Gheorghe (trad.)

III. Florea, Ioana (trad.)

IV. Loránd, Mádly (trad.)

94

Printed in ROMANIA

## Cuprins

|                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Notă asupra ediției</i> (Rudolf Gräf) . . . . .                                      | 7   |
| Biserica Romano-Catolică în Cisleithania ( <i>Peter Leisching</i> ) . . . . .           | 15  |
| Biserica Romano-Catolică în Ungaria ( <i>Moritz Csáky</i> ) . . . . .                   | 229 |
| Istoria protestantismului în Monarhia Habsburgică ( <i>Friedrich Gottas</i> ) . . . . . | 297 |
| Ortodocși și uniți ( <i>Emanuel Turczynski</i> ) . . . . .                              | 385 |
| <i>Referințe bibliografice</i> . . . . .                                                | 451 |
| <i>Contributori</i> . . . . .                                                           | 505 |

După ce Patenta referitoare la protestanți a fost emisă, dieta Tirolului a luat hotărârea, la solicitarea episcopului-principe de Brixen, Gasser, pe 17 aprilie 1861, de a ruga guvernul imperial să sancționeze o lege conform căreia dreptul practicării publice a religiei să revină în Tirol doar Bisericii Catolice, crearea de comunități necatolice să nu fie permisă, iar necatolicii să primească dreptul de a cumpăra bunuri imobile numai prin solicitarea dietei și cu aprobarea împăratului.

Episcopii au susținut dieta printr-un memoriu în care avertizau și în legătură cu consecințele punerii în aplicare a Patentei referitoare la protestanți. Guvernul Schmerling a respins însă această hotărâre dietală. Patenta referitoare la protestanți a rămas astfel, din punct de vedere formal, în vigoare și pentru Tirol, dar a fost combătută în mod furtunos de partida conservatoare. La această rezistență a participat și o mare parte a clerului tirolez, sub coordonarea preotului Joseph Greuter. Au fost strânse semnături pentru o petiție către împărat, dar monarhul nu a fost dispus să primească delegația.

Pe 25 februarie 1863, dieta a hotărât, pe baza solicitării episcopilor provinciei, să ceară ca împăratul să ia în considerare raporturile deosebite ale Tirolului și să modifice pentru această provincie Patenta referitoare la protestanți în unele puncte: cabinetul Schmerling nu avea însă intenția de a emite o astfel de reglementare specială pentru Tirol. Împăratul a luat doar la cunoștință documentul dietei și și-a păstrat dreptul unei hotărâri ulterioare. Dieta a fost însărcinată să hotărască asupra unei legi privind formarea de comunități evanghelice în Tirol<sup>1</sup>: înființarea de comunități evanghelice de sine stătătoare (de confesiune augustană și helvetică) a fost condiționată de o aprobare din partea conducerii politice provinciale, care putea fi dată doar cu acordul adunării reprezentative a landului. Dreptul la practicarea serviciilor divine publice între granițele landului era legat de această aprobare.

O asemenea lege a fost hotărâtă de dieta tiroleză și sancționată de împărat pe 7 aprilie 1866 (*LGBL*. nr. 43). Prin aceasta, Tirolul a obținut un drept excepțional, ce restrângea aplicabilitatea Legii referitoare la protestanți. Dincolo de aceasta, reglementările comunale ale Tirolului din 9 ianuarie 1866 (*LGBL*. nr. 1/1866) îi excludea pe străini și externi [*Fremde und Auswärtige*] – aceștia fiind numiți „apartenenții comunei” [*Gemeindeangehörige*], în contradicție cu „locuitorii comunei” – de la dreptul electoral activ și pasiv în comunele locale, fapt prin care comunele doreau să se protejeze de pătrunderea necatolicilor.

Unitatea de credință apărută în acest fel în „țara sfântă” Tirol s-a putut afirma doar pentru nouă ani. Ministrul Cultelor Stremayr a eliminat aceste legi

---

1. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867*, partea a VI-a: *Das Ministerium Belcredi*, vol. I: 29. Juli 1865 – 26. März 1866, ed. Horst Brettner-Messler (Viena, 1971), pp. 161-166.

prin aprobarea statutelor comunităților evanghelice din Meran și Innsbruck (19 decembrie 1875). Conform viziunii ministrului, legea provincială tiroleză din anul 1866 nu mai era în vigoare din momentul emiterii Constituției din decembrie. Majoritatea catolic-conservatoare a dispersat, prin urmare, ca act de protest, dieta tiroleză, dar prin aceasta decizia ministrului nu a putut fi schimbată. În 1883, guvernul a stabilit că „afiliații comunelor” beneficiază, în virtutea Constituției din decembrie, de dreptul electoral pentru organele reprezentative comunale și provinciale, putând prin urmare să și-l exercite<sup>1</sup>.

Din considerentele avute față de catolici, multe dintre revendicările Bisericii Evanghelice au rămas neîndeplinite până la destrămarea Monarhiei. Astfel, lipsea o poziție pe deplin egal îndreptățită a Bisericii Evanghelice în învățământul teologic. Înglobarea organizatorică a Facultății de Teologie Evanghelică în Universitatea din Viena a fost amânată până în 1922. Facultatea fusese fondată în 1821 ca institut evanghelic-teologic și a primit în 1850 rangul de facultate. Cu toate că după emiterea Patentei referitoare la protestanți i-a fost recunoscut dreptul de a acorda titlul de doctor, dorința deseori exprimată după 1861 de a fi încorporată în Universitatea Viena a rămas neîmplinită. Întrucât prin Legea din 27 aprilie 1873 referitoare la organizarea autorităților universitare caracterul catolic al universității a fost eliminat, ministerul a recunoscut îndreptățirea acestei doleanțe, dar integrarea a eșuat din cauza autorităților academice care respingeau ideea existenței unei facultăți de teologie evanghelică la universitatea capitalei imperiale a unei monarhii catolice, deoarece vedeau în aceasta o decatolicizare a universității vieneze<sup>2</sup>.

Din partea evanghelicilor au fost depuse constant eforturi în direcția unei reforme a legilor căsătoriei, fiindcă reglementările în vigoare îi dezavantajau

1. Johann Nepomuk Dipauli, *Anton Freiherr von Dipauli* (Schlern-Schriften 19, Bozen, 1931), pp. 486-497, 528 și urm.; Anton Bundsmann, *Die Länderchefs von Tirol und Vorarlberg in der Zeit von 1815 bis 1913* (Schlern-Schriften 117, Bozen, 1954); Maria Inama-Sternegg, „Der Kampf um die Glaubenseinheit in Tirol von 1848-1866”, teză de doctorat (Viena, 1937); Karl Völker, „Das Protestantenpatent in Tirol”, *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich* 53 (1932), pp. 61-94; Fontana, *Der Kulturkampf in Tirol*, mai ales pp. 28, 44, 55, 70-75, 95-102, 272 și urm.; Wolfgang Liebenwein, „Die Toleranzgesetzgebung in Tirol”, in Peter F. Barton (coord.), *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen* (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 2/9, Viena, 1981), pp. 253-266.
2. Grete Mecenseffy, *Evangelische Lehrer an der Universität Wien* (Graz-Viena-Köln, 1967); Grete Mecenseffy, „Die historischen Vorgänge um die Eingliederung der evangelisch-theologischen Fakultät in die Universität Wien”, in Gottfried Fitzer (coord.), *Geschichtsmächtigkeit und Geduld. Festschrift der evangelisch-theologischen Fakultät der Universität Wien* (München, 1972), pp. 14-21; Paul Feine, „Die k. k. evangelisch-theologische Fakultät in Wien”, *Österreichische Rundschau* 9 (1907), pp. 198-206.

pe protestanți în unele puncte și contraveneau prevederilor legii privind raporturile interconfesionale. Conform prevederilor Codului civil, atât confesiunea catolică, cât și existența unei hirotoniri sau a unui jurământ depus de membrii ordinelor religioase de ambele sexe în mod solemn și cu preoți constituiau un impediment în calea căsătoriei și după ce persoanele respective trecuseră la „confesiunea necatolică”. De asemenea, căsătoriile mixte erau considerate insolubile. Aceste norme împovărătoare nu au fost înlăturate nici ele<sup>1</sup>.

Biserica Evanghelică considera deosebit de neplăcută amendarea Legii școlare a Imperiului în anul 1883, întrucât vedea în aceasta restaurarea caracterului catolic-confesional al învățământului primar public și se temea de dezavantajarea propriilor confesiuni.

## 10.2. Antisemitismul cercurilor catolice

Legislația iosefină a toleranței a ușurat situația evreilor. Dar încă au rămas în vigoare dispoziții care îngreunau poziția juridică a evreilor; de asemenea, așezarea lor în Viena era încă îngreunată. Acest lucru s-a schimbat în 1848. Încercarea de a recunoaște egala îndreptățire pentru evrei s-a lovit însă imediat de rezistența cercurilor clericale. Antisemitismul acestora prezenta mai multe niveluri. Evreimea era atacată pe trei planuri: economic erau considerați cămătari și exploataatori, religios erau socotiți „liber cugetători” necreștini, iar rasial, „o grupă de populație de valoare inferioară”. Aceste conexiuni argumentative abia dacă se puteau despărți una de cealaltă<sup>2</sup>.

Încă din 1848, Sebastian Brunner și Johann Quirin Endlich au urmat în *Wiener Kirchenzeitung* o direcție antiliberală și antisemită, fondată pe argumente confesionale, dar și economice, reușind să influențeze în prima fază doar unele categorii periferice. Unele articole ale lui Sebastian Brunner din *Wiener Kirchenzeitung* sunt caracterizate de un antisemitism religios fățiș: blestemul

1. Persoanele necatolice separate aveau voie, atâta vreme cât partenerul de care s-au separat mai trăia, să încheie o nouă căsătorie valabilă doar cu o persoană necatolică, dat fiind că pentru catolici și căsătoria unei persoane cu un creștin necatolic era considerată insolubilă. Cel de-al doilea caz al impedimentului la căsătorie interzicea necatolicilor care încheiaseră o căsătorie cu un creștin necatolic și au trecut la catolicism să mai încheie încă o căsătorie după desfacerea primeia, atâta vreme cât partenerul mai trăia, întrucât, conform concepției catolice privind căsătoria, aceasta era insolubilă. Pelinka, *Aspekte der Geschichte des Eherechts in Österreich*, pp. 181 și urm.
2. Erika Weinzierl, „Stereotypen christlicher Judenfeindschaft”, *Wort und Wahrheit. Zeitschrift für Religion und Kultur* 25 (1970), pp. 343-355. Despre geneza antisemitismului creștin, vezi Gottfried Schramm, „Die Juden als Minderheit in der Geschichte – Versuch eines Resümees”, în Bernd Martin și Ernst Schulin (coord.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* (München, 1981), pp. 316-334; John Bunzl și Bernd Martin, *Antisemitismus in Österreich* (Vergleichende Gesellschaftsgeschichte und politische Ideengeschichte der Neuzeit 3, Innsbruck, 1983).

a venit asupra evreilor, fiindcă aceștia l-au abandonat pe Mesia, iar comportamentul lor a avut ca urmare persecuțiile.

Concordatul a fost un obstacol concret pentru dezvoltarea evreilor în Austria. Doar sfârșitul anilor 1850 le-a adus evreilor o egală îndreptățire, care s-a realizat gradual. Evreii au contribuit puternic la avântul economic al anilor fondatori [*Gründerjahre*] ai liberalismului. Burgheziei evreiești, care înclina puternic către asimilare, i s-a adăugat însă – deja de la mijlocul secolului – o puternică imigrare a păturilor de jos ale evreilor ortodocși din Răsărit, proveniți mai ales din Ungaria și Galiția, parțial chiar și din Rusia. Aceasta a determinat mica burghezie, care se vedea amenințată în existența sa economică de industria aflată deseori în mâinile evreilor și de concurența meșteșugarilor evrei imigrați, să încline tot mai mult spre antisemitism, și astfel spre conservatorismul catolic<sup>1</sup>.

Prin crahul bursei din 9 mai 1873, pături largi ale populației și-au pierdut mijloacele de trai. Aceasta a determinat o atitudine antisemită mai radicală în rândurile unor cercuri mai largi, întrucât unii considerau că influența evreiască asupra economiei era cauza crizei : au fost întemeiate numeroase cluburi antisemite și antiliberale, printre care, în 1873, Creștinii Uniți (*Vereinigte Christen*) și Asociația Reformistă Austriacă (*Österreichischer Reformverein*) a mecanicului Ernest Schneider ; Karl Lueger a aderat la ambele. Antisemitismul, care inițial avea o motivație preponderent religioasă, a acționat ca o punte spre gândirea antiliberală a grupurilor social-creștine de mai târziu. Dușmănia față de „evreii lipsiți de credință” a deschis calea gândirii antisemite rasiste. Antisemitismul rasist radical era răspândit de *Österreichischer Volksfreund* (Prietenul poporului austriac), care a pornit din 1881, avându-l ca redactor-șef pe Carl Zerbonis, și lupta împotriva „evreizării” [*Verjudung*].

Curentul rasist a ajuns să capete efecte politice prin reforma electorală a lui Taaffe din 1882, când, prin reglementarea electorală bazată pe censul de 5 florini, mica burghezie antisemită a primit drept de vot. Respingerea societății industrializate capitaliste bazate pe marea burghezie și-a găsit expresia într-o dușmănie față de evrei, deopotrivă economică și rasistă, la care s-a adăugat, pe de o parte, teama mic-burghezului de a ajunge proletar, iar pe de alta, teama față de programul revoluționar al mișcării muncitorești, în conducerea căreia liderii evreii jucau, de asemenea, un rol important.

În rândurile clerului, în special ale celui înalt, a existat însă și un curent care respingea antisemitismul. Astfel, episcopii au condamnat prin intermediul pastorei lor electorale din 15 februarie 1891 ura față de evrei și pe cea rasială,

---

1. Hans Novogoratz, „Sebastian Brunner und der frühe Antisemitismus”, teză de doctorat (Viena, 1978); Wolfgang Häusler, „Assimilation und Emanzipation des ungarischen Judentums um die Mitte des 19. Jahrhunderts”, în *Studien zum ungarischen Judentum* (Studia Judaica Austriaca 3, Eisenstadt, 1976), pp. 33-79.

lucru care a fost însă aspru criticat de Karl Lueger<sup>1</sup>. În același an a apărut broșura anonimă *Der Antisemitismus vom katholischen Standpunkt als Sünde verurtheilt* (Antisemitismul condamnat ca păcat, din punct de vedere catolic), scrisă în mod vădit de un cleric, unde era evidențiat faptul că arhiepiscopul și cardinalul vienez Gruscha respectă tradiția antecesorilor săi și dezaprobă orice fel de antisemitism. Împotriva antisemitismului s-au ridicat, de asemenea, profesorul vienez de teologie Laurenz Müllner și părintele Viktor Kolb, care erau în 1890 predicatori ai bisericii universității vieneze.

Clerul inferior, apropiat direcției social-creștine, avea, desigur, o orientare puternic antisemită. Două procese care au provocat senzație în spațiul public definesc acest curent. Profesorul August Rohling, orientalistul Facultății de Teologie din Praga, a încercat să motiveze științific prejudecăți antisemite și și-a oferit jurământul ca dovadă a veridicității, fapt catalogat de deputatul circumscripției electorale Colomeea (Kolomyja, Kolomea)-Buczacz din Senatul Imperial, Joseph Samuel Bloch (rabinul de Floridsdorf), într-o serie de articole a *Wiener Morgenzeitung* (Ziarul vienez de dimineață), drept „o ofertă de sperjur”. Procesul de calomnie inițiat de Rohling (1883) nu a avut loc, fiindcă Rohling, în calitate de reclamant, și-a retras acuzațiile încă înainte de începerea procesului, ceea ce a provocat o vie reacție în țară și străinătate<sup>2</sup>. Într-un alt proces, Bloch a acționat încă o dată împotriva antisemitismului agresiv și a obținut, printr-un proces de calomnie (1893), condamnarea preotului de Viena-Weinhaus Joseph Deckert, fiindcă acesta a determinat publicarea în ziarul *Das Vaterland* a unei știri de presă care îi acuza pe evrei de practicarea ritualului sângelui<sup>3</sup>.

1. Despre Lueger, vezi Kurt Skalník, *Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten* (Viena-München, 1954); Heinrich Schnee, *Karl Lueger. Leben und Wirken eines großen Sozial- und Kommunalpolitikers. Umriss einer politischen Biographie* (Berlin, 1960); Richard S. Geehr (coord.), „I Decide Who is a Jew!”. *The Papers of Dr. Karl Lueger* (Washington, D.C., 1982), mai ales pp. 319 și urm. Pentru orientarea antisemită a monseniorului Joseph Scheicher, deputat al Senatului Imperial, vezi Richard S. Geehr (coord.), *Erlebnisse und Erinnerungen*, 6 vol. (Viena, 1907), aici vol. V, pp. 139-143. Vezi și Friedrich Heer, *Der Glaube des Adolf Hitler. Anatomie einer politischen Religiosität* (München-Eßlingen, 1968); Janz și Laermann, *Arthur Schnitzler. Zur Diagnose des Wiener Bürgertums*, pp. 155-162.
2. Josef Samuel Bloch, *Erinnerungen aus meinem Leben*, vol. II (Viena-Leipzig, 1922); Josef Samuel Bloch, *Acten und Gutachten in dem Prozesse Rohling contra Bloch* (Viena, 1890); Kolmer, *Parlament und Verfassung*, vol. IV, pp. 142 și urm. În plus, vezi Christoph Stölzl, *Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden* (Edition Text und Kritik, München, 1975), p. 46, și Robert A. Kann, *Kanzel und Katheder* (Viena-Freiburg-Basel, 1962), p. 116.
3. Privitor la această chestiune, vezi mai ales Isak A. Hellwing, *Der konfessionelle Antisemitismus im 19. Jahrhundert in Österreich* (Veröffentlichungen des Instituts für kirchliche Zeitgeschichte am Internationalen Forschungszentrum für Grundlagen der Wissenschaften Salzburg II/2, Viena-Freiburg-Basel, 1972).

Și în landurile alpine au avut loc, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, formulări antisemite grave, ca de exemplu, în anii optzeci și nouăzeci, articole puternic antisemite în *Salzburger Kirchenblatt* (Foaia bisericească din Salzburg). Evreilor le-au fost aduse acuzații grave, inclusiv omorul ritual, atunci când, în aprilie 1899, o fată a devenit victima unui delict sexual<sup>1</sup>.

În Boemia, antisemitismul se împletea atât cu chestiunea națională, cât și cu cea socială. Deja în perioada *Vormärz*, evreii rurali din Boemia s-au bucurat de un avânt economic prin introducerea metodelor capitaliste în comerțul cu produse agricole. Alte șanse de ascensiune erau oferite de domeniul bancar și cel al acțiunilor. După 1848 a avut loc și o ascensiune – încă îngrădită în epoca Concordatului – în cadrul ocupațiilor academice, intelectuale. După 1848 a apărut, grație industrializării, și o clasă de mijloc evreiască foarte largă, ce întreținea contacte economice și culturale strânse cu cercurile germane și spera totodată într-o coexistență cu cehii. Numeroși muncitori cehi lucrau la firmele evreiești.

Odată cu afirmarea națională a cehilor în perioada *Vormärz*, s-a dezvoltat în rândurile cercurilor naționale cehe un curent antievreiesc predominant. Faptul că populația cehă participa într-o măsură mai mică decât cercurile evreiești la avântul anilor 1850 a dus la o adâncire a antisemitismului, evreii fiind considerați „exploatatori” și identificați de cercurile naționale cehe cu germanii. Întrucât burghezia evreiască o depășea numeric pe cea germană, și în aceste cercuri a izbucnit un antisemitism care a existat întotdeauna în formă latentă și care s-a manifestat într-o măsură deosebită la Universitatea din Praga. Chiar și în cercurile având o orientare bisericească, de exemplu, în rândurile clerului parohial ceh, antisemitismul era larg răspândit. Astfel, clericul sud-boemian František Pravda era autorul unor scrieri populare cehe, citite curent, cu o puternică tendință antisemită<sup>2</sup>.

Din anii optzeci, atitudinile contra evreilor erau atât de puternic conturate în cercurile populației cehe, încât grupurile evreiești luau în considerare să se declare cehi<sup>3</sup>, apărând chiar o orientare evreiască antisemită ce recunoștea îndreptățirea antisemitismului în măsura în care, conform opiniei sale, evreii

1. Gnisen, *Ecclesia militans Salisburgensis*, pp. 341-346.

2. Christoph Stölzl, „Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus”, *Bohemia* 14 (1973), pp. 179-221 și 15 (1974), pp. 129-157; Stölzl, *Kafkas böses Böhmen*, pp. 38, 75; despre atitudinea presei clericale în procesul omorului ritual din Polna contra lui Leopold Hilsner, vezi *ibid.*, pp. 67 și urm., precum și cercetările referitoare la această chestiune, p. 143, n. 62; Huber, „Franz Kordačs Briefe”, p. 72.

3. Gary B. Cohen, „Jews in German Society, Prague 1860-1914”, *Central European History* 10 (1977), pp. 28-54; Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival. Germans in Prague 1861-1916* (Princeton, 1981; <sup>2</sup>2006), mai ales cap. 2 și 3.